

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ОФЩИНСЬКИЙ
Роман Андрійович

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ
УГОРЩИНИ (1939-1944)

07.00.01 - історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Ужгород-1996

Дисертація є рукописом

Робота виконана на кафедрі історії України Ужгородського державного університету

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Болдижар Михайло Миколайович

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
Худанич Василь Іванович,

кандидат історичних наук, доцент
Довганич Омелян Дмитрович

Провідна установа - Інститут історії України Національної Академії Наук України

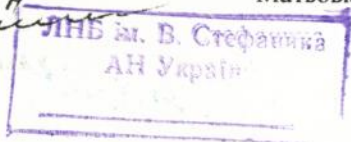
Захист дисертації відбудеться "31 травня" 1996 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 15.01.04 при Ужгородському державному університеті (294000, м.Ужгород, вул.Університетська,14).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Ужгородського державного університету (м.Ужгород, вул.Капітульна,6).

Автореферат розіслано "30 квітня" 1996 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

кандидат історичних наук, доцент
Матьовка М.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Українська історія першої половини ХХ століття - це передусім історія її регіонів, розвиток яких проходив під знаком геополітичного протиборства ворогуючих державних утворень. Відірваність од свого етнічного масиву, підсилена активними та цілеспрямованими асиміляційними заходами, роль "розмінної монети" під час перетину національних інтересів великих держав сформувала визначальні риси і політичної історії Закарпаття у переддень та в роки Другої світової війни.

Закарпатська історія цього періоду є унікальною та багатою на уроки. Важко знайти будь-де в Україні та й у всій Європі того часу регіон подібної долі. Впродовж короткого часу, наприкінці 30 - початку 40-х років, Закарпаття відчувало на собі вплив різних політичних систем: Підкарпатська Русь (демократична Чехословацька республіка), Карпатська Україна (демократична федеративна Чехо-Словацька республіка), Підкарпатська територія (авторитарне Королівство Угорщина), Закарпатська Україна (перехідне квазісамостійне утворення) і Закарпатська область (тоталітарний Союз Радянських Соціалістичних Республік). Дослідження кожного з цих відрізків політичного розвитку має неперерічну актуальність завдяки практичній значимості висновків.

Предмет і хронологічні рамки дослідження. У дисертації зроблено спробу внутрішньої періодизації базових елементів аналізу політико-правової ситуації (окупація Карпатської України, запровадження регентського комісаріату, вирішення закарпатських проблем у Раді міністрів Угорщини, національно-культурна політика) та політичної думки і політичної діяльності суспільнозначимих для того часу орієнтацій - української, прочехословацької, угрофільської та прорадянської. Ці конкретизовані поняття колоритно відображають самобутність політичного розвитку

Закарпаття (Kárpátaljai) у складі Королівства Угорщини (Magyar Királyság) у 1939-1944 роках.

В активному вжитку дисертанта термін "Підкарпаття" ("Підкарпатська територія"), що служив в роки Другої світової війни офіційною угорською назвою краю приблизно в межах сучасного Закарпаття (Закарпатської області України). З цими ж локальними рамками співпадають інші терміни того часу Карпатська Україна (українська національно-визвольна орієнтація, комуністи) та Підкарпатська Русь (чехофіли).

В основу даної роботи покладено хронологічно-регіональний принцип. Проаналізовані події дають можливість окреслити доленосні дати політичного календаря краю. Це - окупація Карпатської України Угорщиною (15-18 березня 1939 р.) та очолений Ференцом Салаші державний переворот в Угорщині 16 жовтня 1944 р., здійснений упередень визволення Закарпаття Радянською Армією.

Ступінь наукової розробки теми. Проблематика і характер досліджень, виконаних попередниками, дозволяє зробити висновок про те, що окремі аспекти обраної нами теми знайшли певне висвітлення в науковій літературі. Визначальною рисою більшості праць є їхня емпірико-теоретична спрямованість. Відсутність ґрунтовних студій реконструктивного рівня вносить серйозний дисбаланс у процес творення адекватної картини політичних реалій Закарпаття вказаного періоду в загальноукраїнському контексті.

Серйозною хвибою ряду підсумкових праць, що вийшли з-під пера представників різних історичних шкіл та ідеологічних напрямів, зокрема

під редакціями В.Клокова¹ та Ю.Бошика,² є відсутність або другорядність перебігу подій в закарпатському театрі Другої світової війни. Головний наголос у названих дослідженнях робиться на яскравих моментах двох основних факторів української дійсності - націоналізм і комунізм. Німеччина і Радянський Союз. Тому епіцентр наукових зацікавлень обмежено Західною Україною та Радянською Україною. Інші регіони традиційно випадають з поля зору авторів капітальних досліджень, хоча не відчувається брак матеріалу ні стосовно Північної Буковини, Бесарабії та Трансїстрії, ані Закарпаття.

Цінними з точки зору значимості залучених джерел є роботи Л.Тилковскі, присвячені ревізійній та національній політиці Угорщини 1938-1941 років. У своєму найважливішому дослідженні даної проблематики вчений третину обсягу відвів з'ясуванню питання "Автономія Карпатської України у національній політиці Пала Телекі".³ Крім того, Тилковскі детально зупинився на економічних, соціальних і культурних умовах розвитку в перших роках угорського панування на Закарпатті.

Продуктивно в цьому ж напрямку працював З.Пашкуй. Особливий

¹История Украинской ССР: В десяти томах. - Том восьмой. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945) /Отв. ред. В.Клоков. - Киев, 1984. - 639 с.

²Boschik Y. (Ed.). Ukraine during World War II (History and its Aftermath): A Symposium. - Edmonton, 1986. - 291 p.

³Tilkovszky L. Revizió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1838-1941. - Budapest, 1967. - 276 old.

акцент ним звернено на антинародну політику угорського уряду.¹ Дуже детально дослідник зупинився на формах і методах політичного панування Угорщини на Закарпатті. Ключові поняття даних суджень - "політична безправність", "денаціоналізаторська політика". Висновки, зроблені Пашкусем, мають під собою вагомий джерельну основу. До аналізу він залучив і тогочасну періодику, матеріали Всеугорського державного архіву в Будапешті (фонди канцелярії прем'єр-міністра, міністерств освіти і внутрішніх справ, угорського радіо) та Державного архіву Закарпатської області.

Вивчаючи політичні аспекти розвитку Карпатського регіону в роки Другої світової війни, словацький вчений І. Ванат показав трагічну долю українського населення Пряшівщини та Закарпаття в єдиному контексті.² Він збагатив історіографію проблеми широким залученням архівних документів, що відображають позицію чехословацького уряду в еміграції стосовно зазначеного кола питань.

Сучасний український дослідник О. Довганич разом з іншими багато зробив у справі вивчення підпільного та партизанського комуністичного руху Закарпаття.³ Його праці відзначаються скрупульозністю та точністю

¹Пашкуй З. Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938-1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. - Ужгород, 1974. - 194 с.

²Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. - Книга друга (вересень 1938 - лютий 1948 р.). - Братислава-Пряшів, 1985. - 355 с.

³Довганич О., Пашкуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни. - Ужгород, 1990. - 173 с.; Довганич О., Керечанин В., Попович П., Пруниця С. Закарпаття напередодні та в роки другої світової війни // Книга Пам'яті України. Закарпатська область. 1 том. - Ужгород, 1995. - С.13-85.

в аналізі документальних свідчень, почерпнутих науковцем у центральних і регіональних архівах Чехії, Росії та України.

Певну увагу проблемі приділяли В. Хайнас, П.Халус, В.Ілько. Їхні студії - однотипного викривального плану, написані за проблемно-хронологічним принципом. Виклад фактичного матеріалу, позначений виключною домінацією комуністичного фактора. Важливе місце в дослідженні теми належить історикам А.Пушкашу, І.Попу, В.Ганчину, І.Гранчаку, О.Барану та О.Данку. Автору стали в пригоді не лише історичні, але й цікаві політико-правові ракурси, висвітлені цими фахівцями на основі різноманітних архівних джерел.

До певної міри історіографію зазначеного періоду збагатили книги Б.Співака, Й.Ботліка і Д.Дупки, М.Болдичара та ін. Наприклад, праця Ботліка і Дупки¹ важлива тим, що вона є своєрідною візитною карткою поглядів сучасної угорської історичної науки, яка намагається втримати Закарпаття в орбіті якщо не великодержавних, то, принаймні, цивілізованих національних інтересів.

Заслугують на окреме слово розвідки, виконані В.Худаничем, В.Шандором, П.Сірком, В.Маркусем. Це, в певній мірі, вузькоспеціалізовані праці, котрі, однак, дають конкретні відповіді на сформульовані проблеми, чим сприяють оптимальній реконструкції політичного життя в регіоні.

Однаке поза науковими зацікавленнями істориків опинилася низка принципових питань історико-політичного характеру про Закарпаття 1939 - 1944 років, в той час, коли попередній чехословацький період,

¹ Botlik J., Dupka G. Ez hát a hon... (Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből. 1918-1991). - Budapest - Szeged, 1991. - 300 old.

наприклад, став предметом спеціальних політичних і правових досліджень. Належно вивчені також час і сутність Закарпатської України, включену в орбіту радянських великодержавних інтересів.

Тому мету і завдання дисертаційного дослідження в значній мірі обумовила специфіка висвітлення недостатньо вивчених аспектів ідейно-політичної спадщини і політико-правового поля діяльності закарпатського істеблшменту 1939-1944 рр. Розкриваючи мету своїх роздумів (усебічність, об'єктивність, комплексність) над узагальненням зібраного матеріалу, дисертант поставив перед собою такі конкретні завдання:

- показати політико-правові наслідки окупації Карпатської України Угорщиною, розкрити феномен регентського комісаріату Підкарпатської території;

- проаналізувати національно-культурну політику та підходи уряду Угорщини до проблеми про автономний статус Підкарпаття;

- простежити еволюцію політичних поглядів і методів політичного впливу визначних діячів карпатоукраїнської еміграційної хвилі, угро-, чехо-, радянофільського таборів;

- визначити співвідношення позитивних і негативних моментів у конкретних випадках.

Адекватна методологічна націленість - справа надзвичайної важливості в нашому випадку. Перераховане стало вагомою підставою для вибору методів наукового дослідження - історико-порівняльного та історико-системного.

Теоретичну основу даного дослідження склали переосмислені настанови екзистенційного світосприймання, котре, як відомо, великою мірою обумовлене політичним контекстом. Актуально у цьому плані звучать слова німецького екзистенціаліст К.Ясперса у книзі "Духовна ситуація часу"

(1931) про те, що "осягнути поточний момент всесвітньої історії - справа політичної конструкції, яка повинна виходити з конкретного стану".¹ Отже, у центрі нашого дослідження політична еліта (група людей, що формально наділені владою або грають істотну роль у підготовці та реалізації політичних рішень), яка несподівано опиняється перед вибором епохальної значимості, але ілюзорним за життєздатністю поза наперед визначеним світовими центрами сили. Саме глибоким геополітичним провіденціалізмом іманентно обумовлювалася сукупність дій тих людей, спрямованих на задоволення їхніх суспільних інтересів (політична діяльність) і винесених на апробацію у вигляді промов на авторитетних зібраннях чи виступів у засобах масової інформації (політична думка).

При аналізі історичної літератури дисертантом особлива увага звертається на залучення дослідниками відповідних джерел та доказовість їх положень. Весь понятійний апарат дисертації відпрацьовано згідно німецькомовного зводу політичної термінології, підготовленого колективом авторитетних фахівців на чолі з Д.Ноленом.² Це видання поступово знаходить прихильність і вітчизняних фахівців.

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному підході до вивчення політичної історії Закарпаття 1939-1944 рр. як у концептуальному, так і в фактологічному плані. Вперше в історичній літературі сформульовано ряд маловідомих і недосліджених питань, зокрема про дипломатичні зусилля та політичну активність провідних діячів Карпатської України, парламентську діяльність угорських депутатів, політичні орієнтири провідників чехословацького руху. Автор зробив спробу по-новому висвітлити ряд положень про статус і функціонування

¹Ясперс К. Смысл и назначение истории /Пер. с нем. - Москва, 1991. - С.350.

²Nohlen D. (Hrsg.). Wörterbuch Staat und Politik. - München-Zürich, 1995. - 906 S.

регентського комісаріату та здійснювану ним у загальноугорському асиміляційному руслі культурно-національну політику, вплив комуністичного фактору на суспільно-політичну ситуацію в краї. Звернуто також увагу на принципові речі, що традиційно залишаються у поверховому викладі, без висвітлення деталей, як, наприклад, події 15-18 і 23 березня 1939 р., пов'язані з угорським вторгненням у Карпатську Україну і Словаччину, роль Ради міністрів Угорщини у прискорення інтеграційних політико-правових процесів на Підкарпатті. У науковий обіг введено великий обсяг архівних документів, передусім використано кримінальні справи НКВС-МДБ СРСР, що дозволили пролити світло на невідомі досі штрихи до політичних портретів закарпатського істеблішменту Другої світової війни.

Пропоновна робота побудована на основі значної джерельної бази. При підготовці дисертації залучено як опубліковані, так і неопубліковані історичні джерела. За типово-видовими ознаками вони поділяються на дві основні групи - документальну (передусім законодавчі пам'ятки і публічно-правові акти) та наративну (головно публіцистика). Вони умовно класифіковані нами як: а) архівні справи; б) публікації документів; с) періодичні видання.

Найважливіші матеріали, використані при підготовці дослідження, зосереджені, насамперед, у Державному архіві Закарпатської області (далі - ДАЗО). Значний за обсягом і надзвичайно інформативно насичений матеріал зберігається у фонді 2558, де сконцентровані багатотомні кримінальні справи НКВС-МДБ СРСР 1930-1950-х років, заведені на провідних некомуністичних діячів Закарпаття. Власне, ці знахідки надихнули на створення принципово нової схеми політичної історії Закарпаття 1939-1944 років. Таким чином зроблена спроба подолати традиційний антифашистський комуністичний перекосяк, долучивши

характеристику інших важливих течій (український напрям, угрофілі, чехофілі).

У фондах 3223 (Описи 3 "З історії Закарпатського крайкому КПЧ (1918-1973)" і 5 "Документи з антифашистського підпільно-партизанського руху (з 1938 р.)" та 3485 "Колекція документів з антифашистського підпільно-партизанського руху на Закарпатті в 1938-1944 рр." дисертантом виявлені маловідомі та неопубліковані або опубліковані з купюрами офіційні матеріали (доповідні записки та звіти керівників закарпатських підрозділів Міністерства внутрішніх справ Королівства Угорщина) та копії оригінальної публіцистики представників комуністичного напрямку політичної думки Закарпаття.

Грунтовні публікації архівних документів з даної проблеми мають багатопрофільний характер. Насамперед з'явилася добірка документів, знайдених передусім у фондах Угорського національного архіву - "Венгрия и вторая мировая война" (1962). У цьому виданні, підготовленому угорськими вченими на чолі Л.Жігмонтом, відображені вузлові моменти агресивного зовнішньополітичного курсу Угорщини. Це - територіальна експансія за I і II Віденськими арбітражами (2 листопада 1938 р. і 30 серпня 1940 р.) та шляхом анексій (окупація Карпатської України).

Звіди окремі знахідки потрапили у збірник документів, упорядкований Г.Сіяртовою.¹ Тут основу склали одиниці, виявлені у ДАЗО, Архіві Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії та Військово-історичному архіві в Празі. Джерела, видрукувані Г.Сіяртовою, відразу стали принциповими у реконструктивно-

¹Шляхом Жовтня (Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною): Збірник документів. - Т. V (1938 р. - 1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. - Ужгород, 1967. - 519 с.

емпіричних студіях, тому що фокусують у собі етнополітичну ситуацію в краї, діяльність влади, позицію громадських діячів і т.і.

Досить повно залучена закарпатська періодика 1939-1944 рр. - газети, журнали, бюлетні, календарі. Зокрема, у провідних газетах, які видавали головні дійові особи суспільно-політичного життя Андрій Бродій ("Русская правда", "Русское слово"), Степан Фенцик ("Карпаторусский голос") та Олександр Ільницький ("Недбля") відбито центральні сюжети ідеології та діяльності уgroфільського табору. Неоціненне значення для студій над політико-правовими аспектами мають номери офіційного органу регентського комісаріату Підкарпатської території - тижневика "Kárpátaljai közlöny - Подкарпатский вестник".

Практична значимість дисертації є багатовекторною.

- 1) Наукові результати дослідження можуть бути використані в опрацюванні теми "Україна в Другій світовій війні".
- 2) Дана робота може стати основою для підготовки ряду проблемних статей, котрі дадуть простір для глибшого аналізу окремих проблем новітньої історії України.
- 3) Основні положення, теоретичні висновки і фактичний матеріал можуть бути базовими для створення узагальнених і спеціальних праць та посібників, використані в навчальному процесі середніх шкіл і вищих учбових закладів.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

- неперервність національно-визвольної традиції Закарпаття, що проявилась в політичних зусиллях карпатоукраїнської еміграції;
- непослідовність політичних рішень виконавчої та законодавчої влади Угорщини щодо обіцянок про підкарпатську автономію;

- надзвичайну гостроту національного питання на Закарпатті часів угорської окупації;
- дискредитацію політичного іміджу та падіння суспільної значимості лідерів підкарпатського угрофільства через їх угодницьку позицію;
- наявність двох ліній у політичній позиції закарпатських комуністів (лондонська і московська еміграція);
- послаблення чехофільських симпатій внаслідок відмови від надання гарантій щодо післявоєнного статусу Закарпаття емігрантським урядом Чехословацької республіки;
- збереження традиційної розпорошеності русофільського табору Закарпаття.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дисертації виголошені в доповідях і повідомленнях на науковій конференції, присвяченій 50-річчю Перемоги над фашизмом і 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.), а також на засіданнях кафедри історії України УжДУ. Крім того, протягом 1993-1995 років опубліковано дві брошури і чотири статті в наукових збірниках.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація побудована на основі проблемного принципу і складається зі вступу, двох розділів (у кожному розділі по чотири параграфи), висновків, списку використаних джерел і літератури. Дисертація має 184 сторінки.

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, розкрито її актуальність і рівень історіографічної розробки, визначено хронологічні межі дослідження, сформульовано мету і завдання роботи, окреслено джерельну базу, вказано на наукову новизну і практичне значення дисертації.

У першому розділі - "Політико-правова ситуація на Закарпатті (1939-1944)" дано характеристику військових і цивільної адміністрації краю, проаналізовано регіональні заходи уряду Угорщини в сфері національної політики.

У першому параграфі звертається увага на особливості окупаційного режиму в Карпатській Україні (15 березня-17 липня 1939 р.). Дисертант доводить помилковість тверджень про небоєздатність і малочисельність чехословацького війська супроти агресорів. Генерала Лева Прхалу було призначено головою Евакуаційної комісії, на котру лягла відповідальність за евакуацію війська і державних службовців. У Словаччину відступили головні сили (12 тис. військових) і 8 тис. цивільних утікачів. Решта відійшли в Румунію, де здали зброю і майно, в т.ч. - 1 літак, 3 броньовики, 12 гармат, 7 тис. гвинтівок. Нез'ясованим досі залишається питання про загальні жертви подій 15-18 березня. Володимир Бірчак (очоловав Українську Евакуаційну Комісію при німецькому консульстві в Хусті) висловився про втрати з українського боку до 1 500 загиблих. Співробітники комісії працювали впродовж шести тижнів і багато зусиль доклали, аби відстояти життя та свободу активних учасників народолюбського руху.

У роботі акцентується увага на маловідомій події, пов'язаній із змінами адміністративно-територіального поділу Закарпаття. 23 березня 1939 р. угорські війська вторглися у Словаччину і вийшли на заплановані рубежі у трьох напрямках: Великий Березний - Улич - Старина; Малий Березний - Убля - Стакчин; Ужгород - Тибава - Собранці. Акція завершилася підписанням протоколу про новий східний кордон між Словаччиною і Угорщиною. Словацька територія зменшилася на 386 кв.км, де проживало біля 45 тис. чол. Приєднані до Угорщини землі стали Собранецьким округом Ужанської жупи Підкарпатської території.

Протягом трьох місяців (22 березня - 17 липня 1939 р.) краєм керував начальник військової адміністрації генерал Бейла Новакович. Радником у нього працював Михайло Демко. Великого розмаху в цей час набрали чистки "небажаних елементів". Розгорнули роботу "комісії з благонадійності" для державних службовців чехословацького періоду, які звільнили близько двох тисяч фахівців. Натомість на Підкарпаття спрямовували фахівців з етнічної Угорщини, особливо тих, що тут народилися в часи Австро-Угорщини. У той же час була проведена широкомасштабна акція організації "Magyar a magyarért" ("Угорець за угорця"). Під керівництвом дружини регента по всій країні збиралися гроші та продукти для допомоги бідним на новоприсланих територіях.

У *другому параграфі* автор зосереджується на з'ясуванні питання про статус і пріоритетні напрямки роботи регентського комісаріату Підкарпатської території. 22 червня 1939 р. Державні збори Угорщини прийняли закон Ч.6 "Про з'єднання підкарпатурської території з мадярською державою", а прем'єр-міністр П.Телекі підписав розпорядження Ч.6200/39 "Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі". Натомість військової адміністрації було створено специфічну (стосовно інших адміністративно-територіальних складових Угорщини) інституцію - регентський комісаріат Підкарпатської території, суть якого викладена в розпорядженні Ч.6200/39 (складалося з 22 параграфів 5 розділів).

Глава держави (регент М.Горті) за поданням прем'єр-міністра призначав та увільняв регентського комісара і головного радника, котрі присягали перед прем'єр-міністром (§1). Регентський комісар наділявся правами головного жупана (§ 2). Для обговорення питань, що мали суспільну значимість, при регентському комісарові створювали Комісію пропозицій

(§ 3). Голова комісії - головний радник, а її вісім членів призначалися прем'єр-міністром. На Підкарпатті передбачено три адміністративні одиниці (жупи), територія котрих визначалася міністром внутрішніх справ (§ 4). Міністр призначав керівника жупи (піджупана) та його заступника (головного нотаря жупи), але присягу вони склали перед регентським комісаром. Згідно § 11, місцевим жителям гарантувалося право звертатися до органів влади, включаючи міністрів, угорською мовою.

Генерал Б.Новакович 17 липня 1939 р. передав владу першому регентському комісару барону Жігмонду Перенї, який до того ж очолював Верхню палату Державних зборів Угорщини. Отже, відразу в такий спосіб ствердили престиж нової посади. Під керівництвом Ж.Перенї остаточно сформувалася система адміністративного управління краєм: нотарський уряд (сільська громада) або дільничний нотаріат (декілька малих громад) - округ - експозитура - регентський комісаріат. Підкарпаття поділялося на три адміністративні експозитури (жупи): Ужанську (центр - Ужгород), Березьку (Мукачево) і Мараморську (Хуст).

Так само дисертант певну увагу приділив аналізу пріоритетних напрямків діяльності інших найвищих керівників краю. 12 вересня 1940 р. було призначено нового регентського комісара - колишнього міністра внутрішніх справ (1934-1937) Міклоша Козму. 10 січня 1942 р. новим регентським комісаром Підкарпаття було призначено Вільгельма Пала Томчанія. Упродовж двох років (1920-1922) В.П.Томчаній - міністр юстиції Угорщини. У березні 1944 р. владу на Підкарпатті знову було передано до рук військової адміністрації на чолі з генералом Андрашем Вінце.

Важливим кроком у справі інформаційно-пропагандистського забезпечення діяльності регентського комісаріату стало заснування офіційних органів - тижневика "Kárpátaljai közlöny - Подкарпатський вєстник" (30 липня 1939 р.) і газети "Kárpáti Híradó" (15 березня 1941 р.). При

регентському комісарі працював невеликий дорадчий орган - "Комісія пропозицій" (започаткована 3 грудня 1939 р.), яку очолював греко-католицький канонік о.Олександр Ільницький. У жупах працювали аналогічні "законодавчі комісії", що мали представницько-дорадчі функції.

Третій параграф побудовано на аналізі джерел про вирішення підкарпатських проблем у Раді міністрів Угорщини. Розв'язанням вузлових питань (насамперед - у справі автономного статусу) особисто опікувався прем'єр-міністр. Закарпатськими проблемами безпосередньо займалися і всі провідні міністри. Прем'єр Пал Телекі двічі відвідав Закарпаття: 24-25 березня 1939 р. і 23 квітня 1940 р. Заходом державної ваги стало відкриття Пам'ятника героям у Хусті 7 листопада 1943 р. На урочистості прибув прем'єр-міністр Міклош Каллаї разом із міністрами і державними секретарями.

У дослідженні висвітлюються головні події, котрі стосувалися питання про підкарпатську автономію. Підкреслюється, що тільки 23 липня 1940 р. законопроект "Про Підкарпатське воєводство і його самоуправління" був переданий на розгляд парламенту, де жодного рішення так і не було прийнято. Згідно законопроекту, до складу Підкарпатського Воєводства (Kárpátaljai Vajdaság) мали ввійти три жупи (експозитури) - Ужанська, Березька і Марамароська (§17). Руська мова (rutén nyelv) отримувала статус рівноправної офіційної мови поряд із державною (§4). Акцент робився на тому, що саме поняття самоврядність найперше стосується релігійних справ і шкільництва (§7). Воєводські збори (vajdasági gyűlés) - це представницький орган (40 депутатів), який обирався на п'ятирічний строк (§9). Воєвода (vajda), обраний зборами, мусів кожен свій крок узгоджувати з намісником (kormányzó helytartó), який призначався регентом Угорщини.

Законопроект про Підкарпатське Воєводство, розроблений під керівництвом П.Телекі, не витримав натиску угорських націонал-радикалів.

У своїй останній промові 28 березня 1941 р. Пал Телекі застерігав од легких успіхів і заявив, що "ріст країни залежить не тільки від збільшення її території, але від духу, пронизуючого країну". Одним із таких цементуючих складових внутрішньополітичної стабільності сам раз і був заблокований законопроект підкарпатської автономії.

У четвертому параграфі показано національно-культурну політику Угорщини на Підкарпатті. У взаєминах із найголовнішою етнічною спільнотою Підкарпаття урядові кола воліли виробити ідеологічну платформу, де було би зафіксовано окремішне становище місцевого українського населення. Проте цей процес проходив нелегко, починаючи з вибору адекватного етноніму. Так, наджупан А.Шіменфалви 7 травня 1940 р. зауважив, що термін "угро-руський" - кабінетний новотвір, який "дуже важко переходить у свідомість". Назвою "рутен" користується пересічне угорське населення, а "русин" - угорські службовці. А взагалі корінні жителі визначають себе "руськими". Не було одностайності з цього питання й серед громадських діячів.

Звичним явищем стали систематичні переміщення підкарпатських службовців углиб країни. Угорський уряд планомірно скорочував середні школи. Проходила інтенсивна етнічна чистка у процесі підбору та розстановки вчительських кадрів.

Складність процесу формування етнічної самосвідомості руського (українського) населення Підкарпаття підсилювали і конфесійні проблеми. Якщо на початку приєднання закарпатських земель офіційні кола відкрито симпатизували уніатству, то згодом було проведено чимало заходів на зміцнення православ'я, зокрема - подолано юридичну непорядкованість. Декретом регента (27 квітня 1941 р.) було призначено єпископського намісника і адміністратора для угорських і підкарпатських православних

громад. Вихід на авансцену православних на Підкарпатті пояснюється певною мірою протистоянням Католики-Протестанти в тодішній Угорщині.

Автор дисертації показав нерівноправне становище національних меншин у краї. Зазначається, що закарпатські німці в роки Другої світової війни переживали надзвичайно сприятливі часи для розгортання свого національно-культурного розвитку. Ідучи у фарватері німецького націонал-соціалізму, угорська влада мусіла взятися за вирішення єврейської о питанні, що завершилося депортацією євреїв у німецькі концтабори.

У другому розділі дисертації - "Політична думка і діяльність політичних сил Закарпаття (1939-1944)" досліджується місце і роль чотирьох напрямків - українського, угорського, прорадянського і прорадянського.

У першому параграфі підкреслюється, що в дослідженнях про Карпатську Україну випав цільний пласт документальних свідчень про заходи і акції карпатоукраїнських лідерів у поокупаційну добу. Дисертанту вдалося натрапити на два унікальні документи з дипломатичної діяльності уряду Карпатської України в еміграції. Це - меморандуми до найвищих посадових осіб Німеччини - канцлера А.Гітлера (11 липня 1941 р.) та міністра закордонних справ Й. Ріббентропа (30 листопада 1939 р.). З опрацьованих матеріалів очевидно: провідні діячі українського напрямку робили максимально можливе, аби світ пам'ятав про кривди, заподіяні Закарпаттю. Так, у другій половині березня 1939 р. С.Ключурак організував Ликвідаційну канцелярію колишнього уряду Карпатської України в Празі для вирішення всіх питань, пов'язаних із закарпатською еміграцією (оформлення дозволу на проживання, влаштування на роботу, навчання і таке інше). У Братиславі "Ликвідаційний комітет для справ утікачів із Карпатської України" працював у такому ж режимі. Його очолював экс-прем'єр-міністр Юлій Ревай.

ЛНБ ім. В. Стефанишина
АН України

Особливе місце в дисертації відведено аналізу меморандуму від 30 листопада 1939 р. Його підписали президент Августин Волошин, прем'єр-міністр Юлій Ревай, міністри господарства і оборони Степан Ключурак, внутрішніх справ - Юрій Перевузнник, культів і справедливості - Августин Штефан. Перший примірник переправили у Берлін міністру закордонних справ Німеччини Й.Ріббентропу, другий - уряду Словаччини, а третій залишився в канцелярії уряду Карпатської України. У меморандумі вказувалося на переслідування елементарних національно-культурних намагань закарпатських українців. Оскільки угорська окупація юридично не була визнана міжнародною спільнотою, найдосконалішим варіантом для уряду Волошина був обопільний плебісцит на предмет федеративної злуки Карпатської України із сусідньою Словаччиною. Проте даний меморандум не отримав належного резонансу.

Автор дисертації також показав живучість феномену Карпатської України у політичній свідомості закарпатського населення, особливо молоді. Матеріали судових процесів 16-17 і 22 липня 1942 р. у Мукачеві (засуджено 105 осіб, причетних до нелегальної мережі ОУН) засвідчили, що возз'єднання всіх українських земель і створення незалежної України стало не просто гаслом, але й керівництвом до дії для значної групи закарпатців, зокрема, завдяки нелегальним зв'язкам із представниками карпатоукраїнської еміграції.

Другий параграф присвячено діяльності угорських депутатів у Державних зборах Королівства Угорщини (1939-1944). Як відомо, закон N 6 (1939 р.) передбачав проведення на Закарпатті до 30 червня 1940 р. парламентських виборів, що так і не відбулися. Натомість офіційний Будапешт удовільнився кооптацією, що проводилася тричі: у грудні 1938 р., у травні 1939 р. та наприкінці 1942 р. Загалом усіх депутатів од Підкарпаття нараховувалося 26. Найактивніші з них брали участь у бурхливій праці

парламентських комісій, насамперед - закордонних справ (А.Бродій), освіти і культури (О.Стойка, М.Демко, П.Дем'янович), адміністративній (Й.Камінський, О.Ільницький), законодавчій (П.В.Томчани), військовій (А.Кричфалушій-Грабар), музейно-бібліотечній (І.Шпак), торгівлі та шляхів сполучень (Е.Жегора), суспільного постачання (С.Ганьо), землеробства (Г.Бенце).

Вказується на те, що у 1939-1941 рр. в угорському парламенті піднімалися питання, від яких залежала соціальна та міжнародна стабільність на підкарпатських теренах. Так, Г. Бенце добивався будівництва водовідводних каналів у горах з метою протистояти паводкам та ерозії землі й турбувався про виплату населенню належної компенсації за збитки від стихійного лиха. М.Демко від імені "клуба угорорусских депутатів" виступив з великою промовою 17 жовтня 1939 р. під час парламентських дебатів з приводу законопроекту про земельну реформу. Метою виступу був захист середнього і дрібного закарпатського землевласника. Промова М.Демка викликала резонанс і високі оцінки як у парламенті, так і в засобах масової інформації.

У *третьому параграфі* зроблено спробу з'ясувати політичні орієнтири підкарпатських членів Державної ради Чехословацької республіки у Лондоні (1940-1944) Павла Цібере та Івана Петрушака. Об'єднуючим стержнем їхніх політичних поглядів стало переконання про післявоєнні перспективи Закарпаття в складі домюнхенської Чехословащини. Цібере доручили відання Особливою канцелярією у справах Підкарпатської Русі, яка організаційно підлягала міністерству закордонних справ ЧСР. Найпримітніша робота канцелярії - тісна співпраця з Чехословацькою військовою місією в СРСР щодо масового звільнення громадян ЧСР з ГУЛАГу.

Член Державної ради Павло Цібере знайшов підтримку серед лідерів провідних об'єднань закарпатських американців. У роботі підкреслюється, що політична програма Цібере, пред'явлена Державній раді та у меморандумі 20 липня 1943 р. урядові, водночас не розходила з принципом правової спадкоємності, котрий висував Бенеш. Але домагання, аби питання про державно-правове впорядкування статусу Закарпаття стало складовою ланкою пропагандистської роботи серед закарпатців у чехословацьких військових частинах, до уваги не брались.

У дисертації показані особливості політичної позиції комуніста Івана Петрущака. Ставши членом Державної ради, він налагодив у Лондоні випуск бюлетня "Карпати кличуть". З його ініціативи 6 лютого 1944 року розпочав діяльність "Підкарпатський клуб", на засіданнях якого з актуальними доповідями виступили провідні чехословацькі громадські діячі, зокрема, голова Державної ради П.Макса, міністри Г.Ріпка і Ф.Немец. І.Петрушак послідовно пропагував ідею рівноправності трьох слов'янських народів - чехів, словаків і закарпатських українців і не мислив у вересні 1944 р. Закарпаття поза державним життям післявоєнної Чехословаччини.

У четвертому параграфі проаналізовано позиція закарпатських комуністів. Якщо у квітні 1939 р. закарпатських комуністів нараховувалося чотири тисячі (працювали в 261 первинній організації), то у список активістів усіх 16-ти підпільних комуністичних осередків Закарпаття 1939-1941 рр. ввійшов тільки 61 чол. Після масової еміграції комуністичних лідерів підпільну діяльність закарпатського крайкому очолив Йосип Гавелка (загинув у травні 1940 р.). Наприкінці 1939 р. він побував у Москві, де познайомився з угодою про підпорядкування закарпатських комуністів-підпільників нелегальним структурам Компарті Угорщини.

Дається аналіз чотирьох документів виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (рішення 10 червня 1939 р. і 16 серпня 1940 р.,

директива 26 січня 1940 р. та інструкція 3 січня 1940 р.), де Карпатській Україні відведено окреме місце. Серед першочергових завдань угорських комуністів Комінтерн бачив "автономію для Карпатської України". І це не випадково, адже тоді уряд і парламент у Будапешті розглядали декілька проєктів автономії Підкарпаття.

Окремо розглядаються зміст і напрямки ідеологічної роботи закарпатських комуністів-підпільників. Так, наприкінці 1939 р. і на початку 1940 р. в Ужгороді з'явилось кілька номерів газет українською ("Карпатська правда"), угорською ("Munkás Újság") і словацькою ("Naš hlas") мовами. Наголос у публікаціях робився на прорахунках угорської окупаційної влади, що підсилювалися "близькістю Радянського Союзу". Красномовним доказом дестабілізаційного впливу угорсько-радянського кордону (вересень 1939 - червень 1941) на внутрішнє становище Закарпаття також є матеріали двох великих судових процесів: 23 листопада 1940 р. в Кошицях "за участь в нелегальному комуністичному русі" було засуджено 395 закарпатців. 28 липня 1942 р. в Ужгороді суд генерального штабу виніс 137 вироків, з них - шість смертних.

Із змісту дисертації видно, що на відміну від видавничих зусиль Й.Гавелки та І.Петрушака закарпатські комуністи у СРСР не заснували жодного друкованого органу і публічно ніде себе не проявляли. Тільки аж у серпні 1941 р. з трибуни Всеслов'янського мітингу в Москві виступив І.Локота. Він висловив упевненість у тому, що "закарпатці увійдуть у велику дружню сім'ю радянських народів". Нема ніяких фактів про думки чільних лідерів крайкому КПЧ щодо зовнішньополітичних ходів Радянського Союзу, що безпосередньо руйнували попередні ідеологічні постулати закарпатського комуністичного руху.

Дисертація завершується висновками, в яких підведено головні підсумки наукового дослідження. Разом з тим вказується на ряд питань політичної історії краю, що потребують глибшого висвітлення.

Основний зміст і найважливіші положення дисертації викладені у таких публікаціях автора:

- Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939-1941 роках.
 - Ужгород:НДІ карпатознавства - Прага:Англо-американський коледж, 1993.
 - 70 с. (Studia carpatica - Карпатознавчі студії. Спеціальний випуск).
- Закарпатська молодь у роки другої світової війни (До 50-ліття Перемоги).
 - Ужгород: Патент, 1995. - 40 с. Співатор - О.Довганич.
- Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи) //Молодь - Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). - 1994. - Т. 1. - С. 8-23.
- Парламентська діяльність угорських депутатів (1939-1944 рр.) //Молодь - Україні. - 1994. - Т. 3. - С. 117-137.
- Закарпатський крайком КПЧ у 1939-1941 роках //Молодь - Україні. - 1994. - Т. 4. - С. 122-136.
- Політичні орієнтири підкарпатських членів Державної ради Чехословацької республіки у Лондоні (1940-1944) //1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995р.) /Упоряд. В.Задорожний та Р.Офіцинський. - Ужгород: Патент, 1995. - С.28-40.

Ofitsynsky R.A. *The political development of Transcarpathia as the part of Hungary (1939-1944)*. Dissertation for the academic degree of Candidate of Historical Science by speciality 07.00.01 - History of Ukraine. On the rights of a manuscript. Uzhhorod State University. Uzhhorod, 1996.

All-round investigation of the situation in Transcarpathia, political thought and political activity of transcarpathian social workers of 1939-1944 was made in the dissertation. The author came to the conclusions about the sharpness of national issue and unwillingness of official Budapest to realize promised by ugrophills autonomy. The traditional ideological differentiation of Transcarpathia (Ukrainian, pro-Czechoslovak, Ugrophill and pro-Soviet orientations) was emphasized.

Официнский Р.А. *Политическое развитие Закарпатья в составе Венгрии (1939-1944)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. На правах рукописи. Ужгородский государственный университет. Ужгород, 1996.

В диссертации всесторонне исследуется политико-правовая ситуация на Закарпатье, а также политическая мысль и политическая деятельность закарпатских общественных деятелей 1939-1944 гг. Автор приходит к выводам об остроте национального вопроса и нежелании официального Будапешта осуществить обещанную уgroфилам автономию. Подчеркивается

традиційна ідеологічна розбещеність Закарпаття (українська, прочехословацька, угрофільська і просоветська орієнтації).

Ключові слова: уряд, політика, автономія, ідеологія.

446801

AB 34.817

AB 34.817